

УДК 94 (477) (092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.18>

Івона Ева ПАВЛОС

здобувачка кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Львівська область, Україна, індекс 82100 (iwonaas@onet.eu)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0961-6133>

Бібліографічний опис статті: Павлос, І.Е. (2023). Проблема становлення культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського в сучасній історіографії. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 14(56), 163–172, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.18>

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. Метою статті є реконструкція процесу дослідження у сучасній історіографії проблеми культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського до 1894 р. **Методологія дослідження** передбачає поєднання принципів історизму, об'єктивності і системності та загальнонаукових і спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-психологічного) методів наукової праці. **Наукова новизна статті** полягає у спробі реконструкції історіографічних дискусій довкола проблеми становлення культурно-просвітницької праці М. Грушевського в українській історіографії кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. **Висновки.** Підсумовуючи сучасну культурно-просвітницьку грушевськiану періоду особистісного і професійного становлення М. Грушевського, вказано на її значною мірою пропедевтичний характер. Мовиться про те, що діаспорна історіографія, з огляду на відсутність підставових джерел, небагато конкретного могла сказати стосовно цієї важливої глави життєпису вченого. Сучасні дослідники, віднайшовши й актуалізувавши щоденники історика, його розлогий епістолярій і діловодну документацію навчальних закладів, отримали можливість з необхідною ретельністю реконструювати період його дитинства та юності. Втім ці студії наразі перебувають на стадії опрацювання розлогого комплексу джерел і визначення провідних проблемно-тематичних блоків. Це позначилося на недостатній спеціалізації грушевськoзнавчого пошуку, втім і на невиразності прописування культурно-просвітницьких сюжетів. Тож перспективним історіографічним завданням є як докладніше осмислення поодиноких питань (вплив гімназійних педагогів та самоосвітнього компонента, лекційна праця серед семінаристів, участь у просвітницьких проектах старогромадівців та ін.), так і загальна артикуляція проблеми становлення культурних практик М. Грушевського як самостійного дослідницького сюжету.

Ключові слова: М. Грушевський, культурно-просвітницька діяльність, студентські роки, українська історіографія, рецепція.

Ivona Ewa PAVLOS

Applicant at the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Lviv region, Ukraine, postal code 82100 (iwonaas@onet.eu)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0961-6133>

To cite this article: Pavlos, I.E. (2023). Problema stanovlennia kulturno-prosvitnytskoi diialnosti M. Hrushevskoho v suchasni istoriografii [The problem of the establishment of the cultural and educational activity of M. Hrushevsky in contemporary historiography]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 14(56), 163–172, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.18> [in Ukrainian].

THE PROBLEM OF THE ESTABLISHMENT OF THE CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY OF M. HRUSHEVSKY IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Summary. *The purpose of the article is to reconstruct the modern research process of the problem of cultural and educational activity of M. Hrushevsky until 1894. The research methodology is based on the combination of principles of historicism, objectivity and systematicity and general scientific, special and historical (historical and genetic, historical and comparative, historical and typological, historical and psychological) methods of scientific research. The scientific novelty of the article consists in the attempt to reconstruct the historiographical discussions surrounding the problem of the formation of cultural and educational work of M. Hrushevsky in the Ukrainian historiography of the end of the 20th – the first quarter of the 21st century. Conclusions.* *Summing up the modern cultural and educational Hrushevsky studies during the period of personal and professional formation of M. Hrushevsky, its largely propaedeutic character is pointed out. It is largely believed that diasporic historiography, given the lack of primary sources, could say little concretely about this important chapter of the scientist's biography. Modern researchers, having found and updated the historian's diaries, his extensive epistolary and administrative documentation of educational institutions, have been able to reconstruct the period of his childhood and youth with the necessary thoroughness. However, these studies are currently at the stage of processing a vast complex of sources and defining the leading problem-thematic blocks. This affected the insufficient specialization of the search in the Hrushevsky studies, and the vagueness of prescribing cultural and educational subjects. Therefore, a promising historiographical task is both a more detailed understanding of individual issues (the influence of gymnasium teachers and the self-education component, lecture work among seminarians, participation in educational projects of Old Hromada, etc.), and the general articulation of the problem of the formation of cultural practices of M. Hrushevsky as an independent research topic.*

Key words: *M. Hrushevsky, cultural and educational activity, student years, Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Важливою методологічною особливістю сучасних грушевсько-знавчих студій є максимально широке контекстуальне вивчення подій життя та діяльності Великого Українця (Тельвак, 2010; Тельвак, Тельвак, 2021). Мовиться про те, що, на відміну від попередньої історіографічної традиції, яка внаслідок об'єктивної обмеженості джерельної бази мусила нехтувати проблемою генези у разі з'ясування специфіки розгортання та трансформації різних напрямів багатопланового національного служіння М. Грушевського, сучасне українознавство зорієнтоване на пошуки його витоків у подіях ранньої біографії історика – підліткового та юнацького віку. Особливо яскраво це позначилося на студіях історіографічної творчості майбутнього вченого: в його перших текстах успішно намагаються відшукати особливості пізніших дискурсивних практик і концептуальних пріоритетів (Тельвак, 2002a; Тельвак, 2002b; Тельвак, Тельвак, 2005, с. 54–86). Отже, така контекстуальна оптика стає дедалі більше популярною у сучасному грушевськознавстві.

Згадана тенденція почасти позначилася і на культурно-просвітницькій грушевськіані останнього тридцятиліття. Мовиться про те, що діаспорні дослідники, маючи вкрай обмежене коло джерел для реконструкції гімназійних і студентських років М. Грушевського, небагато могли сказати про його тогочасну громадську працю. Натомість сучасні історіографи після віднайдення й публікації щоденників і епістолярю молодого людини в осмисленні його масштабної національно-освідомлюючої праці все наполегливіше зазирають до юнацької біографії майбутнього історика, слушно намагаючись у ній віднайти відповіді на питання про тривалість і успішність його громадського служіння. Ці спроби потребують історіографічного підсумування для з'ясування найбільш перспективних напрямів дослідження культурно-просвітницької праці М. Грушевського до 1894 р.

Метою статті є реконструкція процесу дослідження у сучасній історіографії проблеми культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського до 1894 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на досліджуваний нами тривалий сучасний історіографічний період дещо на сьогодні написано і стосовно літератури, в якій

обговорювалася культурно-просвітницька діяльність М. Грушевського до 1894 р. Втім зазвичай ми маємо справу зі згадками бібліографічного характеру у стислих історіографічних оглядах. Уперше системно сучасний аналіз культурно-просвітницької грушевськіани було здійснено у статтях (Тельвак, 2000; Тельвак, Тельвак, 2009; Тельвак, 2011; Тельвак, 2012; Тельвак, 2013; Telwak, 2013) і монографіях Віталія Тельвака (Тельвак, 2008, с. 19–39) та Ігоря Гирича (Гирич, Тельвак, 2021). Найповніше на сьогодні узагальнення сучасної культурно-просвітницької грушевськіани належить маріупольській дослідниці Наталії Романцовій. Вона у низці статей та ґрунтовній монографії ретельно відтворила українську грушевськіану протягом кінця ХІХ – початку ХХІ ст. і її культурологічний аспект (Романцова, 2019, с. 86–110). На жаль, у працях згадуваних історіографів практично відсутній аналіз досліджень 2000-х років. Цим і зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Перші відомі нам на сьогодні завдяки щоденнику та спогадам М. Грушевського факти його культурно-просвітницької праці сягають гімназійних років майбутнього історика. Дослідники зазвичай згадують про спроби юнака формувати власну бібліотеку, його виступи перед громадськістю з рефератами на культурно-просвітницькі теми, несміливі заходи з національного освідомлення земляків, які подібно до самого М. Грушевського волею долі потрапили на Кавказ. Вперше ці культурно-просвітницькі сюжети актуалізував Леонід Зашкільняк у передмові до гімназійного щоденника М. Грушевського (Грушевський, 1993, 3, с. 28–29). Він слушно вказав на виняткову інформаційну цінність цього джерела для реконструкції світогляду молодшої людини і його культурно-громадських цінностей та ідеалів.

Наведені спостереження Л. Зашкільняка поглибили біографи М. Грушевського Ігор Верба та Юрій Шаповал (Шаповал, Верба, 2005, с. 22–25). Вони з'ясували, що період становлення активної особистісної саморефлексії М. Грушевського припав на його гімназійні роки. Вона позначилася систематичною лектурою української та російської літератури, під впливом якої формувався і поглиблювався його історичний і загальнокультурний світогляд, вироблялися його літературний смак, мова і стиль. Саме тоді юнак вирішив присвятити себе культурно-національному служінню, а саме стати українським письменником і белетристом. Практичним ефектом цього рішення, твердять київські дослідники, стали перші його вірші й оповідання. Як відомо, вони були схвалені патріархом української літератури Іваном Нечуєм-Левицьким і за його сприяння побачили світ у галицькій газеті «Діло».

Подібні оцінки важливості гімназійних років для становлення світоглядних цінностей М. Грушевського подибуємо і в праці іншого знаного його біографа Сергія Плохія. Узагальнивши щоденники й епістолярій юнака, гарвардський дослідник аргументовано вказав, що Тифліську гімназію юний М. Грушевський закінчив палким прихильником української справи, переконаним в існуванні осібного українського народу з власною мовою й у природному праві української культури на вільний розвиток (Плохій, 2011, с. 45). Під впливом гімназійних учителів та літературного ментора він визначив своєю життєвою метою невтомне культурно-просвітницьке служіння на благо знедоленого народу.

Ще більше спостережень про становлення М. Грушевського як культурно-просвітнього діяча подибуємо у найповнішому на сьогодні його життєписі авторства Руслана Пирога та Віталія Тельвака. Так, вони вперше вказали на природжені педагогічні здібності підлітка, який на правах старшої дитини у сім'ї Грушевських охоче опікувався вихованням і навчанням молодших братів і сестер ще до вступу у гімназію. Також плідним видається спостереження біографів, що молодий Михайло захоплювався невтомністю освітянського служіння батька і саме під його впливом формував у собі культурно-національні цінності й розуміння вагомості просвітянської праці на користь громади (Пиріг, Тельвак, 2016, с. 10–26; Пиріг, Тельвак, 2021, с. 20–27).

Стосовно гімназійних років Р. Пиріг та В. Тельвак вказали на помітний вплив на формування культурних орієнтацій і світоглядних цінностей вчителів юнака – Адольфа Якшича та Миколи Горяєва. Чималою, вказують біографи, була дія на формування національно-культурних симпатій юнака і журналу «Киевская старина», перший річник якого батько передплатив

синові. Також згаданий творчий тандем довів, що вагомий освідомлюючий вплив на Грушевського-гімназиста мали влаштовувані батьком щорічні подорожі до діда на Київщину, де юнак пізнавав національну стихію і міг свої романтичні світоглядні національні орієнтації скорелювати з реаліями народної стихії.

Втім найбільшим впливом на культурно-просвітницький світогляд М. Грушевського, як наголошують Р. Пиріг та В. Тельвак, було позначено його епістолярний діалог з І. Нечуєм-Левицьким. Саме цей класик української літератури доклав чимало зусиль для національного освідомлення свого юного кореспондента та визрівання у ньому переконаності про потребу невтомної культурно-просвітницької праці серед народу. Всі ці фактори призвели до артикульованої М. Грушевським у гімназійному щоденнику мети – «зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як-то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну». Саме цей запис від 15 листопада 1883 р. сучасні дослідники і схильні вважати за умовний відлік початку громадсько-культурного служіння молодой людини.

Важливу проблему культурно-просвітницьких сенсів гімназійної поезії М. Грушевського спеціально дослідили Л. Зашкільняк (Зашкільняк, 1996) та Галина Бурлака (Бурлака, 2000). Вони аргументовано відзначили, що підлітковий і юнацький світогляд молодой людини формувалася під впливом пануючих в українській та західноєвропейській літературі другої половини ХІХ ст. гуманістичних цінностей рівності, свободи і справедливості. Тому і юнак у перших пробах пера – поетичних, а відтак і белетристичних – наголошував на необхідності трудитись для добра й благополуччя людей, вірити у високі ідеали свободи і правди, доводив шляхетність самозречення заради слабших і скривджених. Згадані юнацькі ідеали, загартовані життєвим досвідом, вказують сучасні історіографи, стали орієнтирами подальшої громадської праці М. Грушевського.

Поряд зі згаданими вище загальними спостереженнями стосовно становлення М. Грушевського як діяча культури на сьогодні маємо і спеціальне опрацювання проблеми освідомлюючого впливу на юнака його літературного вчителя І. Нечуя-Левицького. Цьому сюжету культурно-просвітницької грушевськіани спеціальну увагу присвятили Г. Бурлака (Бурлака, 2008), Г. Ковальчук (Ковальчук, 2009), О. Терещенко (Терещенко, 2016) та ін. Вони панорамно і контекстуально відтворили тривалість творчого діалогу двох знакових українських інтелектуалів, показавши не лише загальнознані прояви обопільної симпатії, але й прикрі міжособистісні непорозуміння більш пізнього часу. Особливо ж важливим, аргументовано вказують дослідники, був ранній період їхніх взаємин, позначений небуденним впливом маститого письменника на світогляд загалом та культурно-літературні зацікавлення зокрема тифліського гімназиста. Саме значною мірою завдяки епістолярному діалогу з І. Нечуєм-Левицьким, твердять сучасні історіографи, М. Грушевський раз і назавжди вибрав жертвний шлях культурно-громадського служіння рідному народу.

Значно інтенсивнішою культурно-просвітницька праця М. Грушевського була в його студентські часи. Тому про цей сюжет громадського служіння юнака помітно більше йдеться в контексті висвітлення київської глави біографії майбутнього історика. І в цьому випадку публікація щоденника й епістолярію дали історіографам необхідну «поживу» для реконструкцій багатьох тогочасних культурно-просвітницьких сюжетів. Уперше цілісно їх проаналізував публікатор студентського щоденника Л. Зашкільняк (Зашкільняк, 1997). Львівський історіограф крізь призму цього документа та розлогого епістолярію докладно з'ясував незнані раніше факти участі початкуючого вченого у багатьох громадських акціях київських українофілів, об'єднаних у Стару Київську Громаду. Головним вектором її діяльності якраз і була різнопланова культурно-освідомлююча праця серед широких кіл наддніпрянських українців. У Києві, вказує Л. Зашкільняк, діяли численні самоосвітні гуртки української студіюючої молоді, що працювали над підготовкою науково-популярних видань для народу та для шкільної самоосвіти. Саме в цих гуртках протягом років формувалися кадри майбутньої української інтелігенції, що їй згодом довелося відіграти ключову роль у вітчизняній культурі наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр.

Львівський історик довів, що до цього активного підпільного культурно-просвітницького життя М. Грушевського залучили його тодішні опікуни Володимир Антонович і Олександр Кониський. Тому у щоденнику юнака дедалі частіше звучить бажання працювати «загля народу свого, загля освіти і правди» й актуалізується тема першочерговості піднесення свідомості і гідності українського народу. Практичним проявом згаданого бажання, вказує Л. Зашкільняк, стало налагодження молодим ученим співпраці з галицькими виданнями, куди він подає тексти культурно-просвітницького змісту; його керівництво молодіжним гуртком київської духовної семінарії; відновлення белетристики, в якій були переосмислені гуманістичні ідеали підліткового віку тощо. Ця праця набула чималої інтенсивності, вказує сучасний історіограф, тож поступово М. Грушевський здобуває у громадських колах усе більш поважний авторитет, висунувшись на фактичного керівника української семінарської громади та партнера старших колег.

Культурно-просвітницька праця М. Грушевського, доводить Л. Зашкільняк, ще більшої інтенсивності набула в роки його магістерських студій. Тоді він стає виразним лідером молодіжної українофільської громади Києва та дедалі помітнішим публічним інтелектуалом. Як доказ цьому львівський дослідник згадує факт відвідування М. Грушевським засідань київського Історичного товариства Нестора-літописця, дійсним членом якого його вибрали 19 травня 1891 р. Це призвело до зростання авторитету молодого історика у науковому й громадському українському середовищі. Л. Зашкільняку також належить влучна спроба узагальнення образу Грушевського-студента і магістранта як громадського діяча, що відтоді стала хрестоматійною. Львівський історіограф переконливо підсумував, що саме у конкретних умовах київського українофільського осередку сформувався потужний публічний інтелектуал й ініціативний просвітницький діяч, який з чітким розумінням ієрархії культурних потреб свого народу вирушив реалізовувати свій чималий потенціал до габсбурзької Галичини.

Наступні біографи М. Грушевського фактично деталізували, нюансували й новими фактами узаasadнили щойно наведені спостереження стосовно культурно-просвітницької праці Грушевського-студента і магістранта. Так, згадуваний творчий тандем І. Верби та Ю. Шаповала багатьма свідченнями довів тезу про визначальність впливу В. Антоновича та О. Кониського на становлення молодого людини як культурного діяча. Ці керівники Старої Київської Громади, незважаючи на тогочасну замкненість Михайла, розгледіли в ньому риси майбутнього суспільно-політичного активіста і культурно-просвітницького менеджера та ввели юнака до цього найбільш авторитетного українського товариства, давши йому перший досвід громадської роботи. З огляду на це сучасні історіографи метафорично назвали видатних діячів «духовними батьками» юнака (Шаповал, Верба, 2005, с. 31).

Саме за завданням В. Антоновича та О. Кониського, з'ясували дослідники, Михайло згуртовував українську молодь, будучи своєрідним містком між старшим і молодшим поколіннями українських діячів. Серед іншого, за твердженням І. Верби та Ю. Шаповала, він складав програми для самоосвіти вихованців київської духовної семінарії, визначав теми рефератів (здебільшого культурно-просвітницького спрямування), збирав матеріал для біографічного словника постатей українського руху по розділу «Церковнослужителі» тощо. Саме тоді, довели історіографи, він нав'язав тісні зв'язки з такими відомими українськими інтелектуалами, як В. Вовк-Карачевський, М. Лисенко, М. Старицький, О. Косач, В. Щербина, М. Кононенко та ін. (Шаповал, Верба, 2005, с. 32).

Згадані вище сюжети становлення М. Грушевського як культурно-просвітницького діяча І. Верба (а саме йому належить реконструкція студентського періоду у вищезгаданій монографії) докладніше розглянув в окремій розвідці (Верба, 2012). В ній він особливу увагу присвятив впливам О. Кониського на громадське дозрівання молодого історика. Історіограф довів, що теза про В. Антоновича як комунікатора двох інтелектуалів не витримує перевірки джерелами. На підставі щоденника й епістолярію юнака І. Верба доводить, що їхня перша зустріч відбулася завдяки членам українського гуртка київської духовної семінарії В. Самійленку, Ф. Матушевському та Л. Сочковському, що з ними спілкувався Михайло, і якими тривалий час опі-

кувався О. Кониський. Відтоді, висновує І. Верба, саме О. Кониський найбільше опікувався дозріванням початкуючого вченого як ініціативного культурно-просвітницького працівника на громадському полі.

Доволі подібно до щойно згаданих авторів про важливість студентських років для становлення М. Грушевського як культурного діяча писав і С. Плохій. Узагальнивши щоденник юнака, а також розлогі епістолярні і мемуарні джерела, історіограф довів, що саме у студентські роки юнак остаточно зробив вибір між духовною кар'єрою та служінням своєму народу на користь останнього. Властиво логічним наслідком цього рішення стало приєднання молодого вченого до українофільського студентського руху. З іншого боку, зауважив історіограф, тогочасні його порадики-українофіли (В. Антонович і О. Кониський) вдало використали побожність М. Грушевського і спрямували його громадські амбіції у сторону освідомлення членів студентського гуртка у київській семінарії, лідером якого він невдовзі став. «Служити народу для Грушевського означало служити Україні», – висновує С. Плохій (Плохій, 2011, с. 48). Саме це переконання дозволило молодій людині порівняно легко відмовитися від привабливих кар'єрних перспектив у Російській імперії і визначило його рішення вирушити для культурно-просвітницької праці до незнаної йому габсбурзької Галичини.

Ще більше місця проблемам становлення М. Грушевського як діяча культури і просвітництва відвели у своїй панорамній студії про вченого Р. Пиріг та В. Тельвак (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 75–76). Насамперед вони окреслили контекст проблеми, відзначивши, що на зламі 1880–1890-х рр. М. Грушевський поступово долає смугу свого аскетизму студентських років, свідченням чого є помітне зростання громадської активності. Дослідники наголосили, що вчитель молодій людині В. Антонович та опікун на суспільно-політичному полі О. Кониський залучають талановитого вихованця до праці у Київській Громаді. Оскільки товариство діяло в умовах суворой конспіративності, В. Антонович тривалий час вивчав свого здібного вихованця, поки наважився ввести його до складу товариства.

Саме за дорученням Київської Громади, вказують Р. Пиріг та В. Тельвак, молодий історик здійснював наставництво над студентськими гуртками духовної та учительської семінарії, будучи своєрідним живим зв'язком між старшим і молодшим громадянством. Його діяльність на цій ниві полягала, головним чином, в організації наукової та культурної праці семінаристів – керуванні їхньою самоосвітою, допомозі у підготовці просвітницьких праць для народу, поясненні засад наукового пошуку тощо. Власне тут, аргументовано наполягають сучасні дослідники, уперше повною мірою проявився потужний педагогічний талант М. Грушевського, який здобув йому славу вмілого культурного менеджера. Отже, контакти молодого вченого з українською семінарською громадою переростають у тісне співробітництво. На доказ цього Р. Пиріг та В. Тельвак рясно цитують відповідні місця зі щоденника початкуючого історика, які свідчать про постійні зустрічі й активну співпрацю з членами семінарської громади А. Синявським, К. Арабажиним, О. Лотоцьким та ін. Така методична й інтенсивна освідомлююча праця М. Грушевського мала наслідком, переконливо доводять сучасні автори, стрімке зростання культурного рівня київської студіюючої молоді, багато представників якої невдовзі стали помітними громадськими діячами на Наддніпрянщині. Приєднуючись до думки інших колег, Р. Пиріг та В. Тельвак підсумували, що становлення М. Грушевського як історика-дослідника та культурно-громадського діяча відбулось саме у Києві.

Поряд із загальними спостереженнями на сьогодні чимало написано про культурно-освідомлюючий вплив на молодого М. Грушевського його духовних батьків В. Антоновича та О. Кониського. Так, взаємини творця київської школи джерелознавців з його найвидатнішим вихованцем уперше охарактеризував Олександр Ситник (Ситник, 1991–1992). Ужгородський дослідник багатьма фактами узаasadнив тезу, що одну з визначних ролей у формуванні М. Грушевського як історика, а також громадського і політичного діяча відіграв В. Антонович. Сучасний історіограф наголосив, що останній як досвідчений педагог одразу зауважив талановитого і працьовитого юнака, тож наважився ввести його до грона співробітників Старої Київської Громади, де йому доручили відповідальний напрям – культурне та національне

освідомлення молодіжної семінарської громади. У своїх передбаченнях, твердить О. Ситник, В. Антонович та решта старших громадівців не помилилися, адже М. Грушевський поставив культурну роботу київських семінаристів на методичний і систематичний ґрунт, завдяки чому багато з них з часом стали визначними українськими діячами. Саме культурна робота під опікою В. Антоновича, підсумовує сучасний дослідник, стала для М. Грушевського справжньою школою громадської праці.

Найповніше на сьогодні проблему впливу В. Антоновича на формування М. Грушевського як культурного діяча розкрив І. Гирич (Гирич, 1994). Уперше всебічно опрацювавши родинний архів Грушевських у ЦДІАК, київський дослідник ретельно реконструював налагодження та поглиблення товариського спілкування між досвідченим педагогом та його ідейно наставленим учнем. Історіограф також уперше запропонував періодизацію розгортання взаємин між В. Антоновичем і М. Грушевським. Він відзначив, що перший період, який охоплює 1886–1894 рр., доцільно поділити на два підперіоди, а саме 1886 – початок 1890-х рр. і початок 1890-х рр. – перша половина 1894 р. Цей перший період, аргументовано довів І. Гирич, який був часом входження студента, згодом стипендіата, у громадський український рух, характеризувався пієтетним ставленням молодого історика до свого вчителя. В цей час М. Грушевський виступав як спадкоємець громадсько-політичної діяльності В. Антоновича. Це проявлялося в тому, що вчитель, шануючи виразні громадсько-політичні якості учня, ввів його до Київської Громади, де той завдяки організаційному таланту та чіткому розумінню культурно-просвітницьких пріоритетів у роботі з однолітками-семінаристами, одразу посів осібне місце.

Маємо на сьогодні і спробу цілісної характеристики взаємин М. Грушевського з ще одним його «хрещеним» батьком – О. Кониським. Її авторка Г. Бурлака на підставі епістолярного діалогу двох діячів всебічно з'ясувала вплив одного з лідерів Київської Громади на талановитого вихованця Університету святого Володимира (Бурлака, 2004–2005). Вона вперше відзначила ту обставину, що хоча взаємини з В. Антоновичем у М. Грушевського були з очевидних причин інтенсивнішими, проте сердечністю і щирістю далеко не дорівнювали діалогу останнього з О. Кониським. Г. Бурлака підкреслила, що один із лідерів Київської Громади помітно вплинув на М. Грушевського своїм запальним дієвим патріотизмом, реальною працею, стратегічним підходом до вирішення завдань, які стояли перед тодішнім українством. Розуміючи результативність своїх зусиль з громадського дозрівання молодшої людини, О. Кониський навіть з гордістю називав його своїм «годованцем». Також київський історіограф переконливо довела, що низка культурно-просвітніх проєктів Старої Громади була доручена початкуючому історика саме з ініціативи старшого колеги. Найбільш масштабним таким проєктом стало модерування М. Грушевським процесом підготовки словника біографій українських діячів. Отже, аргументовано підсумувала Г. Бурлака, в аспекті формування практик культурно-громадського служіння слід визнати пріоритетність впливів О. Кониського.

Зрештою, на сьогодні узагальнено рецепцію наукової та культурно-просвітницької діяльності Грушевського-гімназиста, студента і магістранта. Найбільш повно цю проблему висвітлив В. Тельвак у низці статей і першій частині монографії «Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)» (Тельвак, 2008, с. 19–39). Опрацювавши широке коло історіографічних, епістолярних, щоденникових та мемуарних текстів, дрогобицький дослідник довів, що, незважаючи на період навчання й особистісного становлення, М. Грушевський у короткому часі після інтеграції до Старої Київської Громади проявив себе ініціативним та вмілим модератором численних культурно-просвітницьких проєктів. Тому йому довірили одну з найбільш складних ділянок – національне освідомлення та культурне дозрівання київських семінаристів. Ця методично й успішно ведена робота принесла молодому вченому заслужений громадський авторитет серед однолітків і старших колег. Значною мірою саме її успіхи, висновує сучасний історіограф, зумовили рішення київських українофілів відрядити свого талановитого колегу для культурно-освідувальної праці до Австро-Угорської імперії.

Висновки. Підсумовуючи наведену вище культурно-просвітницьку грушевськіану періоду особистісного і професійного становлення Великого Українця, вкажемо на її значною мірою пропедевтичний характер. Мовиться про те, що діаспорна історіографія, з огляду на згадувану вище відсутність підставових джерел, небагато конкретного могла сказати стосовно цієї важливої глави життєпису М. Грушевського. Сучасні дослідники, віднайшовши й актуалізувавши щоденники історика, його розлогий епістолярій і діловодну документацію навчальних закладів отримали можливість з необхідною ретельністю реконструювати період його дитинства та юності. Втім ці студії наразі перебувають на стадії опрацювання розлогого комплексу джерел і визначення провідних проблемно-тематичних блоків. Це позначилося на недостатній спеціалізації грушевськознавчого пошуку, втім і на невизначеності прописування культурно-просвітницьких сюжетів. Тож перспективним історіографічним завданням є як докладніше осмислення поодиноких питань (вплив гімназійних педагогів та самоосвітнього компонента, лекційна праця серед семінаристів, участь у просвітницьких проєктах старогромадівців та ін.), так і загальна артикуляція проблеми становлення культурних практик М. Грушевського як самостійного дослідницького сюжету.

Джерела та література

- Бурлака, Г. (2000). «Співи мої сумни – йдете ви меж люде...». *Грушевський М. Із літературної спадщини*. Нью-Йорк–Київ, 21–33.
- Бурлака, Г. (2004–2005). Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М. Грушевського). *Український історик*, 3–4 / 1, 60–68.
- Бурлака, Г. (2008). І.С. Нечуй-Левицький і М. Грушевський: літературні взаємини. *Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість*, Черкаси, 252–259.
- Верба, І. (2012). Михайло Грушевський – студент Київського університету: початок наукової та громадської діяльності. *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)*. Київ, 256–273.
- Гирич, І. (1994). М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. Київ, 133–160.
- Гирич, І. Тельвак, В. (2021). Історик Руслан Пиріг: спроба професійного портрету. *Часопис дослідження війн та революцій – The Journal of the Study of Wars and Revolutions*, 1, 125–163.
- Грушевський, М. (1993). Щоденники (1883–1884 рр.). / Переднє слово, коментарі та публікація Леоніда Зашкільняка. *Київська старовина*, 3, 28–35; 4, 12–19; 5, 13–24.
- Зашкільняк, Л. (1996). Поезія Михайла Грушевського. *Пам'ять століть*, 3, 51–60.
- Зашкільняк, Л. (1997). М.С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)*, Київ, 222–255.
- Ковальчук, Г. (2009). І.С. Нечуй-Левицький у творчому житті М.С. Грушевського-літератора. *Українська література в загальноосвітній школі*, 12, 35–39.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2016). Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ : Либідь.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон : Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.
- Плохій, С. (2011). Великий переділ. *Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика.
- Романцова, Н.І. (2019). Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). *Проблема в українській історіографії*. Маріуполь : МДУ.
- Ситник, О. (1991–1992). Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика. *Український історик*, 3–4/1–4, 169–178.
- Тельвак В. (2008). Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич.
- Тельвак, В. (2000). Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. XX ст.). *Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки ДДПУ*, 5, 163–174.
- Тельвак, В. (2002). Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів). *Український історик*, 1–4, 186–209.
- Тельвак, В. (2002). Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Дрогобич : «Вимір».
- Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство. Науковий журнал*, 3, 29–35.

- Тельвак, В.** (2011). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*, 2–3 (273), 290–298.
- Тельвак, В.** (2012). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.
- Тельвак, В.** (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць*, 6, 104–107.
- Тельвак, В.В., Тельвак, В.П.** (2005). Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ–Дрогобич.
- Тельвак, В.В., Тельвак, В.П.** (2009). Сучасна польська та російська грушевськіана: спроба історіографічного порівняння. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, 160–161, 77–85.
- Тельвак, В.В., Тельвак, В.П.** (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.
- Терещенко, О.М.** (2016). М. Грушевський та І. Нечуй-Левицький: до історії творчих взаємин. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 3–4, 58–66.
- Шаповал, Ю., Верба, І.** (2005). Михайло Грушевський. Київ : Альтернативи.
- Telwak, W.** (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136.

References

- Burlaka, H.** (2000). «Spivy moi sumny – ydete vy mezh liude...» [“Sing my sorrows – you are walking among people...”]. *Hrushevskiyi M. Iz literaturnoi spadshchyny – Hrushevskiyi M. From the literary heritage*, Niu-York – Kyiv, 21–33 [in Ukrainian].
- Burlaka, H.** (2004–2005). Oleksandr Konyskyi: novi hrani postati (lysty do M. Hrushevskoho [Oleksandr Konyskyi: new faces of figures (letters to M. Hrushevskiyi)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 3–4 / 1, 60–68 [in Ukrainian].
- Burlaka, H.** (2008). I.S. Nechui-Levytskyi i M. Hrushevskiyi: literaturni vzaiemyny [I.S. Nechuy-Levytskyi and M. Hrushevskiyi: literary relations.]. *Ivan Nechui-Levytskyi: postat i tvorchist – Ivan Nechuy-Levytskyi: figure and creativity*, Cherkasy, 252–259 [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (1993). Shchodennyky (1883–1884 rr.) [Diaries (1883–1884)]. Perednie slovo, komentari ta publikatsiia Leonida Zashkilniaka. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 3, 28–35; 4, 12–19; 5, 13–24 [in Ukrainian].
- Hyrych, I.** (1994). M. Hrushevskiyi ta V. Antonovych: tvorchi kontakty ta suspilno-politychni pohliady [M. Hrushevskiyi and V. Antonovych: creative contacts and socio-political views]. *Akademiia pam’iati profesora Volodymyra Antonovycha – Academy in memory of Professor Volodymyr Antonovych*. Kyiv, 133–160 [in Ukrainian].
- Hyrych, I., Telvak, V.** (2021). Istoryk Ruslan Pyrih: spoba profesiinoho portretu [Historian Ruslan Pyrih: A Sketch of the Biography]. *Chasopys doslidzhennia viin ta revoliutsii – The Journal of the Study of Wars and Revolutions*, 1, 125–163 [in Ukrainian].
- Kovalchuk, H.** (2009). I.S. Nechui-Levytskyi u tvorchomu zhytti M.S. Hrushevskoho-literatora [I.S. Nechuy-Levytskyi in the creative life of the writer M.S. Hrushevskiyi]. *Ukrainska literatura v zahalnoosvitnii shkoli – Ukrainian literature in secondary schools*, 12, 35–39 [in Ukrainian].
- Plokhii, S.** (2011). *Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho [Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiyi]*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2016). *Mykhailo Hrushevskiyi: biohrafichnyi narys [Mykhailo Hrushevskiyi: biographical sketch]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiyi: zhyttiypys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiyi: biography against the background of the times]*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS [in Ukrainian].
- Romantsova, N.I.** (2019). *Mykhailo Hrushevskiyi v istorychnii nautsi (1890–1934 rr.). Problema v ukrainskii istoriografii [Mykhailo Hrushevskiyi in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography]*. Mariupol: MDU [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., Verba, I.** (2005). *Mykhailo Hrushevskiyi [Mykhailo Hrushevskiyi]*. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
- Sytnyk, O.** (1991–1992). Rolia Volodymyra Antonovycha u formuvanni Mykhaila Hrushevskoho yak istoryka [The role of Volodymyr Antonovych in the formation of Mykhailo Hrushevskiyi as a historian]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 3–4/1–4, 169–178 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000). Istoryko-teoretychni doslidzhennia v hrushevskoznavstvi (90-ti rr. XX st.) [Historical and theoretical studies in Hrushevsky studies (90s of the XX century)]. *Problemy humanitarnykh nauk: Nau-*

- kovi zapysky DDPU – *Problems of humanitarian sciences: Scientific notes of the DDPU*, 5, 163–174 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2002). Mykhailo Hrushevskiyi u Kyivskomu universyteti (do problemy formuvannia teoretyko-metodolohichnykh pohliadiv) [Mykhailo Hrushevskiyi at Kyiv University (on the problem of forming theoretical and methodological views)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, 186–209 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2002). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevskiy (end of the XIX – beginning of the XX century)]. Drohobych: «Vymir» [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Creative Heritage of Mykhailo Hrushevskiy in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930s)]. Kyiv–Drohobych [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevskiy studies: methodological problems of progress.]. *Kraieznavstvo. Naukovyi zhurnal – Local history. Scientific journal*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2011). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskiana by Ruslana Pyrih]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2–3 (273), 290–298 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2012). Hrushevskiana na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» (1991–2010 rr.) [Hrushevskian on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2013). Monografichna hrushevskiana: sprobа uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurgij’s historical readings: Collection of scientific works*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
- Telvak, V.V., Telvak, V.P.** (2005). *Mykhailo Hrushevskiyi yak doslidnyk ukrainskoi istoriografii* [Mykhailo Hrushevskiyi as a researcher of Ukrainian historiography]. Kyiv–Drohobych [in Ukrainian].
- Telvak, V.V., Telvak, V.P.** (2009). Suchasna polska ta rosiiska hrushevskiana: sprobа istoriografichnoho porivniannia [Contemporary Polish and Russian Hrushevskiana: an attempt at a historiographical comparison]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky – Herald of Cherkasy University. Series: Historical sciences*, 160–161, 77–85 [in Ukrainian].
- Telvak, V.V., Telvak, V.P.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdotuky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevskiy studies: achievements, losses, prospects.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
- Telwak, W.** (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136. [in Ukrainian].
- Tereshchenko, O.M.** (2016). M. Hrushevskiyi ta I. Nechui-Levytskyi: do istorii tvorchykh vzaiemyn [M. Hrushevskiyi and I. Nechui-Levytskyi: to the history of creative relations]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii “Istorychni nauky” – Herald of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”*, 3–4, 58–66 [in Ukrainian].
- Verba, I.** (2012). Mykhailo Hrushevskiyi – student Kyivskoho universytetu: pochatok naukovoï ta hromadskoi diialnosti [Mykhailo Hrushevskiyi is a student of Kyiv University: the beginning of scientific and social activities.]. *Ukrainskyi parlamentaryzm: problemy istorii ta suchasnoi politychnoi praktyky (do 145-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho) – Ukrainian parliamentarism: problems of history and modern political practice (to the 145th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevskiyi)*, Kyiv, 256–273 [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (1996). Poeziia Mykhaila Hrushevskoho [Mykhailo Hrushevskiyi’s poetry]. *Pamiat stolit’ – Memory of centuries*, 3, 51–60 [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (1997). M.S. Hrushevskiyi u Kyivskomu universyteti (1886–1894 rr.) [M.S. Hrushevskiyi at Kyiv University (1886–1894)]. *Hrushevskiyi M.S. Shchodennyk (1888–1894 rr.) – Hrushevskiyi M.S. Diary (1888–1894)*, Kyiv, 222–255 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.08.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 20.09.2023 р.